

FOLYAMATOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS

EGYHÁZSZERVEZET ÉS HITÉLET
A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG TERÜLETÉN
A 16–17. SZÁZADBAN

*A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán
2017. augusztus 30–31-én rendezett
konferencia előadásai*

Szerkesztette

Karlinszky Balázs – Varga Tibor László

Veszprém, 2018

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
--------------	---

A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG A 16. SZÁZADBAN

<i>Nemes Gábor</i> PIETRO ISVALIES BÍBOROS VESZPRÉMI PÜSPÖK	9
--	---

<i>Laczlavik György</i> VESZPRÉMI PÜSPÖKÖK 1511–1549 KÖZÖTT	47
--	----

<i>Fazekas István</i> A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK VESZPRÉMI PÜSPÖKEI BÉCSI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN	65
---	----

<i>Bilkei Irén</i> A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE ZALAI HITELESHELYEI A MOHÁCSI VÉSZ UTÁN	81
--	----

<i>F. Romhányi Beatrix</i> A SZERZETESRENDEK SORSA A 16. SZÁZADI VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYÉBEN	95
---	----

<i>Vida Beáta</i> A ZIRCI URADALOM A 16. SZÁZADBAN A LEGÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN.....	109
---	-----

<i>Kanász Viktor</i> PROTESTÁNSOK ÉS KATOLIKUSOK A 16. SZÁZADI KANIZSÁN.....	125
---	-----

A PROTESTANTIZMUS INTÉZMÉNYESÜLÉSE
A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN

Csepregi Zoltán

DUNÁNTÚLI PRÉDIKÁTOROK A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN:

AZ EVANGÉLIKUS LELKÉSZI ADATTÁR

ELSŐ KÖTETE (1522–1610) ALAPJÁN.....155

Németh Balázs

BEYTHE ISTVÁN ÁGENDÁJÁNAK (1582)

MENTALITÁSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE 171

Fekete Csaba

SAMARJAI MÁTÉ JÁNOS ÁGENDÁJA (LITURGIKUS KÉZIKÖNYVE) 183

Szabó Előd

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS

DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS PÜSPÖK ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE..... 203

Hudi József

PRESBITÉRIUMOK A DUNÁNTÚLON A 17. SZÁZADBAN.....215

Pátkai Ádám Sándor

A REFORMÁCIÓ HATÁSA A DUNÁNTÚLI TEMPLOMÉPÍTÉSZETRE.

A VESZPRÉMI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

KÖZÉPKORI EREDETŰ TEMPLOMAI 235

KÖNYVKULTÚRA A 16–17. SZÁZADI DUNÁNTÚLON

Bartók Zsófia Ágnes

A REFORMÁCIÓ ELŐTTI MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEK HASZNÁLÓI

(ELŐTANULMÁNY) 255

Monok István

A NÉMETÚJVÁRI ISKOLA KÖNYVTÁRÁNAK TEOLÓGIAI ARCULATA..... 269

Zvara Edina

ESTERHÁZY PÁL PROTESTÁNS KÖNYVEI..... 279

Csepregi Zoltán

DUNÁNTÚLI PRÉDIKÁTOROK A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN:
AZ EVANGÉLIKUS LELKÉSZI ADATTÁR ELSŐ KÖTETE
(1522–1610) ALAPJÁN

Minden névtár és proszopográfiai adatbázis alapkérdései a bekerülési kritériumok: kiket veszünk föl és kiket hagyunk ki. Az ELEM¹ címének három szava („Evangélikus lelkészek Magyarországon”) és kötetcímének évszáma (1610) határozza meg a négy legfontosabb explicit válogatási szempontot: az adatgyűjtés azokra terjed ki, akik megbízható, forrásszerűen igazolható vagy valószínűsíthető adatok szerint 1) az evangélikus (lutheránus) tanítás szellemében, 2) felavatott lelkészként működtek, 3) az egykori Magyar Királyság területén, 4) és legkésőbb 1610-ig szolgálatba álltak.

A fentiekhez még technikai természetű, inkább implicit szempontok is társulnak. A betűrendes proszopográfiai adattáraknak szükségük van a személyek nevére, lehetőleg a teljes vezeték- és keresztnévére. Névtelen személyeket így nem tudtunk szerepeltetni, és fájdalommal, de egyelőre lemondtunk azokról is, akiknek csupán keresztnéve maradt fenn. Szinte automatikus bekerülési kritériumként adódott tehát a követelmény, hogy a kérdéses személynek a családneve vagy saját felvett (humanista, szerzői, származási) neve, de legalább ragadványneve legyen ismert.

Ennek a definíciónak (mint a névtár legtöbb állításának is) nagyon fontos része az „adataink szerint” kitétel. A hagyomány figyelembevételével és logikus következtetések alapján valószínűleg jóval vastkosabb gyűjteményt lehetne összeállítani több személyről és részletesebb életrajzokkal. A megbízható adatoltság elvéhez ragaszkodva azonban a névtár vállaltan karcsú és szellős marad. Például valamely kor és régió iskolázási szokásainak ismeretében nagy biztonsággal megjósolható volna, hogy ki hol kezdi meg tanulmányait, a most vizsgált régióra alkalmazva: hol Sárvár, hol Csepreg, hol Keresztúr, hol Németújvár, hol pedig Sopron volt fontos iskolaközpont. De ha nem találunk erre vonatkozó pozitív adatot, akkor tartózkodunk az életpálya-konstrukcióktól.

---

¹ ELEM I/1–3. Ez a *Pfarrerbuch* – ami a vizsgált földrajzi régiót illeti – tartalmi átfedésben van a dunántúli református lelkészi adattárral (KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009.), valamint Karl Fiedler és Harald Prickler burgenlandi életrajzi gyűjteményeivel (FIEDLER, 1959., PRICKLER, 1999.).

Mind a négy említett kritériumnak megvan a maga ideális esete. A felekezeti hovatartozásnak az, ha az érintett személy valamikor aláírt evangélikus hitvallásokat vagy kánonokat. A lelkészi jellegről legtisztábban az ordináció (lelkészavatás, papszentelés) dokumentuma tanúskodik. A hazai működést az bizonyítja, ha van rá forrásunk, hogy az illető egy adott időpontban egy adott magyarországi helység papja volt (például a dézsmajegyzéken szerepel az aláírása). A zsolnai zsinat előtti lelkészkedés pontos évköre pedig már adódik az előbbi három adat dátumából.

A Dunántúli Protestáns Egyházkerület 1600 körül a Duna és a Balaton közötti tájra terjedt ki, főképp Sopron és Vas vármegyék területére (természetesen a mai Burgenlandot is beleértve), de tartoztak ide Zala, Moson, Győr és Veszprém megyei gyülekezetek is.² A lutheránusok és kálvinisták közti szakítás éppen a kérdéses időszakban zajlott, és e folyamat 1612-ben zárult le. Vizsgálódásunk számára egyedülálló forrás a Konkordia Könyv első kiadásának egy fennmaradt példánya (ma az Országos Széchényi Könyvtárban) a lelkészek és tanítók aláírásaival.³ 1596 és 1672 között 663-an írták alá így az Egyességi Iratot, többségükben újonnan ordinált lelkészek.

1596–1610 között 133 aláíróat találunk, főleg frissen felavatott prédikátorokat. Mivel a *Formula Concordiae* aláíróiról van szó, így semmiféle kétség nem merülhet fel afelől, hogy nem reformátusok vagy valamiféle meghatározhatatlan protestánsok ők, hanem szigorú értelemben vett lutheránusok. Az aláírók időnként nem nevezik meg lelkészi hivatalukat (*minister, concionator*), ezekben az esetekben laikusokról, például iskolarektorokról is szó lehet. Mégsem hagytam ki őket a mostani vizsgálatból, mert későbbi előléptetésük lelkésszé nemcsak lehetséges, hanem egyenesen tipikus volna, még ha nincs is erre vonatkozó forrásunk.

SUMMA	300 fő	
<i>Konkordia Könyv</i> -aláírók	133	44%
Ebből talán laikusok	24	8%
„A HÁROM F”		
Tábori prédikátorok (<i>Feldprediger</i>)	18	6%
Flaciánusok	25	8%
Stájer menekültek (<i>Flüchtlinge</i>)	7	2%

² Moson és Győr vármegye protestáns egyházszerkezeti beosztás szerint hol az ún. Felső-Dunamellékhez (a Csallóköznel és Mátyusfölddel együtt), hol a Dunántúlhoz tartozott.

³ Concordia. Pia et vnanimi consensv repetita confessio fidei et doctrinae electorvm, principvm, et ordinvm imperii, atque eorundem theologorum, qui Augustanam confessionem amplectuntur et nomina sua huic libro subscripserunt. [...] Leipzig, Steinmann, 1580. VD 16. K 2005. OSzK, Quart. Lat. 1177. Részben sajátkezű aláírások, részben korabeli másolatok. Payr Sándor egy 18. századi másolat alapján adta ki: PAYR, 1910. 52–99.

Az eddig említett kategóriákba éppen 291 személy sorolható, de a kerek számok bővületében hozzájuk csaptam még azokat, akik Győrött és Kanizsán csak táborigi prédikátorként mutathatók ki (azaz nem léptek tovább más egyházi státuszba), hogy a mintát 300-ra kikerekítsem. A „táborigi prédikátor” besorolás meglehetősen vegyes halmazt takar. Általában a papi karrier első lépcsőfokát jelenti. Olyan diákok szegődtek el a regimentek mellé, akiknek nem volt kilátásuk diakónusi vagy iskolamesteri alkalmazásra. Hol felavatták őket erre a hivatalra, hol nem. A tizenöt éves háború (1591–1606) folyamán sok német diák érkezett Magyarországra a birodalmi csapatokkal táborigi prédikátorként, akik később itt meghívást kaptak egy-egy gyülekezeti állásra.

E bevezető megjegyzések után érkezem el vizsgálatom lényeges eredményeihez. Mit állapíthatunk meg a dunántúli prédikátorok származására, tanulmányaira, mobilitására és pályájára nézve? Az iskolázással kezdem.

EGYETEMI TANULMÁNYOK		
Összes egyetemista	54	18%
MA-fokozat	22	7%
Magyarországi születésű diákok	16	5%
Régi magyarországi szerzők (RMSz, Szinnyei)	32	11%

Az egyetemet jártak (*academici*) a vizsgált személyi kör 18%-át teszik ki. Első látásra ez sokkolóan kevésnek hat. De még inkább kiábrándító ugyanez a ráta a magyarországi születésűek körében (akik a dunántúli papság tömegét adták): csupán 5%.⁴ Az összeredményt tehát jelentősen feljavították a Német-Római Birodalomból érkezett táborigi prédikátorok, flaciánusok⁵ és a belső-ausztriai vallási menekültek. 1600 körül ugyanis Németföldön az egyházi állásokra pályázókkal szemben már általános elvárás volt az MA fokozat (még ha teológiai tanulmányokat nem is folytattak),⁶ míg ugyanekkor Magyarországon a protestáns papság többsége csak középfokú tanintézetekben készült fel hivatására.⁷ Komoly feszültséget jelenthetett az a körülmény, hogy míg az alacsonyabb presztízsű és rosszabbul fizetett táborigi prédikátorok többnyire magiszteri fokozattal rendelkeztek (a württembergieknél pontosan tudni, hogy ez belépési feltétel volt), addig a zsíros javadalmakat húzó, tekintélyes parókusok szinte kivétel nélkül csupán hazájukban folytattak tanulmányokat (*domidocci*).

⁴ Adatok a „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” sorozat kötetei alapján. 9.: SZÖGI, 2003., 13.: KISSNÉ BOGNÁR, 2004., 16.: SZLAVIKOVSZKY, 2007., 17.: SZÖGI, 2011.

⁵ Vö. PAYR, 1916.

⁶ Vö. a római katolikus vizitációk adatait ugyanerre a régióra lásd FAZEKAS, 1993. 106–107., FAZEKAS, 2006.

⁷ A győri egyházmegye katolikus alsópapságánál is hasonló állapotokat rögzítettek a 17. század eleji vizitációk: FAZEKAS, 1993. 113–114. Az iskolázottsági feszültségek és presztízsviták a külföldiek és a hazaiak között itt is jelen voltak.

Kontrollcsoportként felidézem egy módszertanilag hasonló vizsgálat számait, a Wittenbergben 1610-ig ordinált magyarországiak előtanulmányaival kapcsolatban.⁸ Ezeknél is feltűnő 1600 körül az egyetemi tanulmányok fokozatos visszaesése. Az utolsó adat, 18% pontosan korrelál a dunántúli összeredménnyel (ám a magyarországiakra vonatkozó 5% természetesen ettől is jelentősen lemarad):

EGYETEMI TANULMÁNYOK ARÁNYA A WITTENBERGBEN ORDINÁLT MAGYARORSZÁGIÁK KÖRÉBEN	
1540–1560	81%
1560–1572	61%
1573–1589	36%
1590–1606	26%
1606–1610	18%

A wittenbergi lelkészjelöltek esetében ezt a jelenséget nem minőségi visszaesésként kell besorolnunk, hanem arra a regionális középiskola-hálózatra tudjuk visszavezetni, melyek legjelesebb képviselőit a *gymnasium illustre* vagy *gymnasium celebre* névvel illették. A nyomtatott disputációk és más források alapján 1600 körül a dunántúli iskolák is (elsősorban Csepreg, Németkeresztúr és Németújvár) virágkorukat élték, így többek között akadémiai tárgyak oktatásával képesek voltak diákjaikat felkészíteni az egyházi szolgálatra. Ezekhez társult jó pár évtizedig a stájer rendek által fenntartott grazi főiskola is. Azt, hogy ezek a *domidoctus* prédikátorok nem voltak teljesen műveletlenek,⁹ az a statisztikai adat is alátámasztja, mely a vizsgált személyek irodalmi működését summázza: 11%-uk minősül „rég Magyarországi szerzőnek”.¹⁰

Az egyetemisták többsége a német nyelvterület akadémiáit látogatta (az ennek peremén fekvő Krakkót is ideszámíthatjuk). Hogy Wittenberg volt a legnépszerűbb célpont, azt a korai újkort ismerő olvasóknak nem kell indokolni. Tübingen második helye ebben az összefüggésben mégis magyarázatra szorul.

⁸ CSEPREGI, 2015.

⁹ Jelentős módszertani különbség a katolikus és a protestáns vizitációk módszertana között, hogy míg előbbiek rendszeresen följegyzik a plébániák könyvállományát (vö. FAZEKAS, 1993. 117–118., FAZEKAS, 2011., MONOK, 2017.), addig utóbbiak a könyveket magántulajdonnak tekintik, és csak kivételesen tartalmaznak az olvasmányműveltség vizsgálata során értékelhető adatokat. (Ilyen nevezetes kivétel: PAYR, 1910. 120.)

¹⁰ RMSz I. A római katolikus párhuzamhoz vö. FAZEKAS, 1993. 118–119.

EGYETEMI BEIRATKOZÁSOK SZÁMA	
Wittenberg	18
Tübingen	10
Jéna	5
Lipcse	5
Bécs	3
Krakkó	3
Rostock	3
Marburg	2

A 16. század utolsó évtizedeiben szoros együttműködés alakult ki Württemberg és a belső-ausztriai protestánsok között, ebben valószínűleg Hans Ungnad urachi nyomdája játszott fontos szerepet.¹¹ A stájerországi, krajnai és karintiai lelkészjelölteket nagy számban képezték Tübingenben, ráadásul sok württembergi diák jutott egyházi álláshoz Ausztriában. A század végén történt kiutasításuk után ezek először Nyugat-Magyarországra menekültek, és néhányuk itt tartós alkalmazást is kapott.¹² Tübingen statisztikáját ez a körülmény javítja föl. A Bécsben tanultak alacsony száma a földrajzi közelség miatt talán meglephet valakit. Ez az egyetem azonban a 16. század második felében komoly krízist élt meg, melynek végén határozott felekezeti profilt kapott, s a protestáns hallgatók teljesen eltűntek innen.

Még csekélyebb szerepet játszottak a dunántúli protestáns papság számára az itáliai egyetemek:

EGYETEMI BEIRATKOZÁSOK SZÁMA	
Siena	2
Bologna	1
Padova	1
Róma	1

¹¹ BOSSERT, 1904–1905.

¹² BRUNNER, 1999., VUGRINEC, 2000.

A vizsgált személyek többsége helybeli volt, azaz a nyugat-magyarországi régióból származott. Ahogy várható, a szomszédos tartományokból érkezett ehhez egy kevés utánpótlás:

NEM DUNÁNTÚLI SZÁRMAZÁSÚK SZÁMA	
Németország	44
Felső-Dunamellék (Csallóköz + Mátyusföld)	18
Osztrák tartományok	17
Szepesség	3
Szilézia	3
Erdély	2
Lausitz	1
Morvaország	1
Svájc	1

A német és osztrák alattvalók viszonylag magas száma a következő csoportokból tevődik össze: táborigényesek, flaciánusok, belső-ausztriai menekültek, azaz a korábban már említett „három F”. A Dunától északra fekvő, a csallóközi és mátyusföldi magyarság által lakott alfölddel, az ún. Felső-Dunamellékkal a földrajzi és dialektális közelségnek köszönhetően sajátos szakembercsere alakult ki. Sok lelkészi pálya érintette a Duna mindkét partját, utóbb, 1630 és 1650 között ráadásul a két egyházkerület közös vezetés alatt működött.

A vizsgálat során részben családnevük, részben szolgálati helyük vagy életpályájuk alapján igyekeztem megállapítani a lelkészek etnikai hovatartozását. A 300 fős minta eredményeit a baloldali oszlop tartalmazza.

	A 300 FŐS MINTA		A 133 KONKORDIA KÖNYV-ALÁÍRÓ
Németek	136	45%	16%
Magyarok	119	40%	70%
Szlávok	29	10%	10%
Magyar/szláv	4	1%	3%
Bizonytalan	12	4%	1%

Eszerint a németek alkottak relatív többséget. Az ő tömegüket erősítette a már említett „három F” (tábori prédikátorok, flaciánusok, menekültek). De ha csupán a Konkordia Könyv aláíróit vizsgáljuk (jobboldali oszlop), az arányok megfordulnak, a magyarok kerülnek abszolút többségbe.¹³ Az aláírók csoportjából (német szempontból) itt a „három F”-en kívül a kismartoni és németújvári uradalmak, valamint Sopron papsága is hiányzik, akiknek nem sok közül volt a Nádasdyak erőfeszítéséhez, mellyel a Konkordia Könyvet igyekeztek elfogadtatni.

A „szlávok” itt horvátok és szlovének, akiket a hiányos forrásadottságok miatt nehéz egymástól elkülöníteni (nevük: Belechich, Jagodich, Miholics, Musics, Ratkovicz, Tsebenich). Mivel a Konkordia Könyvhöz csatolt aláírások 1610-ig szinte egyetlen muravidéki helynevet sem tartalmaznak,¹⁴ ezek a délszlávok zömmel nyugat-magyarországi horvátok lehetnek. A lelkésznevsorban feltűnik egy helység, a Sopron vármegyei Lövvő, ahol kizárólag horvát nevű prédikátorok szolgáltak (Belechich, Miholics, Musics). A nyelviileg egyes Rohonc, Szalónak, Németújvár, Németkeresztúr és Répceköhalom mellett (ahol a források többek között „horvát prédikátorok” alkalmazásáról is szólnak) ez lehetett a dunántúli evangélikusok egyetlen tisztán horvát nyelvű gyülekezete, liturgiájának nyelvére csak Gregorius Pythiraeus horvát énekeskönyveiből következtethetünk.¹⁵ Hogy idővel Lövvő is fokozatosan elmagyarosodott, arról a helység 1631-es vizitációs jegyzőkönyve beszédesen tanúskodik: „A ministernek tanítása és tisztiben való eljárása felől igen szép dicséretet teszen a hallgatóság, hogy minden részeiben tisztinek megfelel. Csak hogy ez kívántatik, hogy ő kegyelme tótul is néha-néha prédikállana némelyekért.”¹⁶

Az ún. „magyar/szláv” csoportba olyan szlovák nevű és szlovák területről származó személyeket soroltam, akik a Dunántúlon egyértelműen magyar nyelven szolgáltak (Perich, Andreades, Stephanides, Havar). A Liptó vármegyei Michael Andreadest Kőszegen például kifejezetten magyar prédikátorként alkalmazták, sőt a források itt időnként nevét is Andrásfyra változtatták.¹⁷ Azokat a horvát nevűeket viszont (Dianovits, Klaszekovits, Thokoych, Zvonarich), akiket akár irodalmi működésük is egyértelműen magyarként azonosított, már a magyarok között vettem számba.

Az említett Konkordia Könyv-aláírások tanúsága szerint a legtöbb lelkész hazai zsinatokon avatták fel. A külföldi ordinációk sorából Wittenberg csak azért ugrik ki, mert az ottani ordinációs anyakönyv szinte hiánytalanul fennmaradt. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy Nyugat-Magyarország számára

¹³ CSEPREGI, 2016.

¹⁴ A „Puszcini” származási hely talán Battyánd (Puconci, Szlovénia) muravidéki községet takarja (PAYR, 1910. 58.). Muravidéki szolgálati helyek a lista 1610-ig tartó részében nem fordulnak elő.

¹⁵ RMNy 982 sz., Nr. 982, 1021. Vgl. ELEM I/2. 365.

¹⁶ THURY, 1907. 43.

¹⁷ ELEM I/1. 43.

a grazi szuperintendencia ugyanilyen fontos ordinációs helyszín volt, csak forrásai voltak nagyobb pusztulásnak kitéve. A budapesti Evangélikus Országos Levéltár egyetlen grazi lelkészavatási bizonyítványt őriz,¹⁸ de az egykori grazi ordinációs regiszter ennél lényegesen több magyarországi nevet tartalmazhatott.

NEM A DUNÁNTÚLON FELAVATOTT LELKÉSZEK SZÁMA	
Wittenberg	10
Regensburg	2
Frankfurt (Oder)	1
Graz	1
Greiz (Türingia)	1
Unterregenchbach (Franken)	1
Weißbrunn (Franken)	1
Zaisersthofer (Schwaben)	1

A különböző hitvallások aláírói között a flaciánus iratokat nem soroltam fel egyenként.¹⁹

HITVALLÁSOK ALÁÍRÓI	
Formula Concordiae	133
Flaciánus iratok	26
Confessio Austriaca	1

A többé-kevésbé precíz kritériumrendszer dacára bőven akadnak az ELEM-ben határesetek és módszertani dilemmák. A legtöbb kétely az alapkritériumokból adódik: valóban az evangélikus felekezethez sorolható? Valóban szolgált Magyarországon? Valóban felavatott lelkész? Hiányos vagy ellentmondásos adatok esetében kötelező kitennünk ezeket a kérdőjeleket.

FELEKEZETI BESOROLÁSUK KÜLÖNÖSEN (NEMCSAK IDŐRENDI OKOKBÓL) KÉRDÉSES	
Ev./ref.	16
Kath./ev.	9

¹⁸ Martinus Servatiusét: ELEM I/3. 115.

¹⁹ A hosszú címléírásokat mellőzve és csupán a katalógusszámot megadva, a következő 1580–1583 között megjelent nyomtatványokról van szó: VD 16. C 2394, E 529, F 1875, R 1158, ZV 18321, ZV 24642.

A legtöbb határesetet az „ev./ref.” figyelmeztetés jelzi, ugyanis a két nagy protestáns felekezet elkülönülése Magyarországon mintegy félévszázados folyamat volt, kezdődve a Hódoltságban és befejeződve a Dunántúlon és az ún. Felső-Dunamelléken. Emiatt a 16. századi magyar anyanyelvű prédikátorok többségére jellemző, hogy pályájukat inkább lutheránus szellemű egyházszervezetben kezdték és inkább református szellemű egyházszervezetben fejezték be. Életük során több, akár ellentétes tartalmú teológiai dokumentumot írhattak alá őszinte meggyőződéssel. E térben és időben nagy változatosságot mutató hitvallási erjedés miatt (melyet hatalmi és birtokosi viszonyok is befolyásoltak) többnyire nem mondható meg pontosan, hogy egy adott falu papja egy adott időpontban a reformációnak éppen melyik irányzatához állt a legközelebb. Ezért is használja a művelődéstörténeti szakirodalom erre a korszakra előszeretettel a „protestáns” minősítést. A fenti okokból jelentős az átfedés a dunántúli református lelkészi történeti névtár 16. századi adatai és az ELEM között.²⁰

A *Pfarrerbuch*-okat a biogramokban feltüntetett pontos életrajzi és rokonsági adatok miatt mindig előszeretettel aknázza ki a maga számára a genealógia. Az utóbbi negyedszázadban viszont egy másik társadalomtudományi diszciplína fedezte fel magának ezt az adattömeget, a történeti szociográfia, annak felismerésével, hogy az egyházi anyakönyveknek hála a polgári és értelmiségi rétegek között a papság életrajza a legjobban dokumentált, szinte a nemesi családok forrásadottságait is megközelíti. Így ma a lelkészi történeti névtárak segítségével vizsgálják a családstruktúrát, az iskolázottságot, a társadalmi és földrajzi mobilitást, a karrierstratégiákat és más magatartásformák történetét, azaz a *Pfarrerbuch*-ok szinte már fontosabbak a profán tudományos kutatás számára, mint saját egyházi közegüknek, melyben születtek. A vizsgált 300 személy esetében a rokonságra vonatkozó adatok meglehetősen szegényesek:

LELKÉSZROKONSÁG	
Testvére lelkész	14
Apja lelkész	7
Apósa lelkész	7
Fia lelkész	6
Veje lelkész	4
Sógora lelkész	3

²⁰ KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009.

A történeti szociográfia a társadalmi mobilitást fékező tényezőként veszi figyelembe az egyes szakmákba való beleszületést és beházasodást. Többek között a papi dinasztiákat is olyan összefüggésben vizsgálja, hogy ezek elveszik a teret a feltörekvő tehetségek előtt, és az állások betöltésekor nem a rátermettség, hanem a nexus esik a latba. A nepotizmus jelenségének protestáns változata az ún. „ároni ház”. Időnként az a benyomásunk, hogy egyes családok kisajátítottak maguknak bizonyos egyházi pozíciókat, vagy hogy más állásokat kizárólag beházasodás útján lehetett megszerezni. A szokásjog valóban ismert ilyesmit: egyes gyülekezetek akár írásban is feltételül szabták, hogy új papjuk a régiek özvegyét vagy árván maradt lányát vegye feleségül (hogy az ezekről való gondoskodás felelősségét az utódra hárítsák). E jelenség hazai adatainak első tudományos feldolgozása a genealógia területén született. Libor Bernát szerint a kora újkori magyarországi evangélikus értelmiség nagy arányban érintett benne.²¹ Ezzel az adattal összehasonlítva a frissen alapított dunántúli evangélikus egyházkerület egyházaira – úgy tűnik – még nem telepedett rá annyira a móríci Rokonok világa. Ám ha az evangélikus püspökök családjait vizsgáljuk, már valamivel ellentmondásosabb képet kapunk:

PÜSPÖKI ROKONSÁG	
Zvonarics-család	5 személy
Beythe-család	4 személy
Szegedi-család	4 személy
Tétényi-család ²²	4 személy

Azt mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy ezek a rokonsági viszonyokat jelző adatok mind püspöki családokra vonatkoznak, amiből mindjárt az is következik, hogy a papság túlnyomó többségét mégsem érintette a klikkesedés veszélye. A jelenség vizsgálatából háromféle következtetést vonhatunk le. Először is nem kizárt, hogy a püspöki családok éppen csak kedvezőbb forrásadottságaik miatt kerülnek itt előtérbe. Ezeknek a személyeknek a tevékenysége hivataluk folytán egyrészt jobban dokumentált, másrészt már régóta intenzívebben kutatott, mint alacsonyabb beosztású társaiké. Másodszor is nagyon is valószínű, hogy a püspöklányok a feltörekvő ifjú kollégák szemében mindig elég bájos és vonzó teremtsnek tűntek. Harmadszor pedig, és ez a legkellemetlenebb tanulság, egy püspök após akkora lendületet adhatott egy ilyen kezdő lelkész karrierjének, hogy ez akár őt is a legmagasabb hivatalig, a püspöki székig repíthette.

²¹ BERNÁT, 2012.

BEHÁZASODOTT PÜSPÖKÖK	
Recés – Pálházi Gönc	2
Klaszekovits – Kis	2

Mint említettem, a 300 személy társadalmi mobilitása a mégoly szűkszavú statisztikai adatok fényében meglehetősen élénk. Az utolsónak felhozott példa is ugyanebbe az irányba mutat:

FÖLDRAJZI MOBILITÁS MUTATÓJA		
„Próféta a saját hazájában”	6	2%

Ez az evangéliumi idézet azokat a személyeket takarja, akik származási vagy szülőhelyükön végeztek később lelkészi szolgálatot. Hogy ezt az alacsony százalékos arányt megfelelően értékelhessük, ismét a Wittenbergben felavatott magyarországi lelkészeket érdemes mint kontrollcsoportot bevonni a vizsgálatba. A wittenbergi ordinációs anyakönyvek II–V. kötetébe bejegyzett hazai jelölteket 1560–1606 között ugyanis ebből a szempontból is megvizsgáltam.²³ Könnyen felismerhető az a tendencia, hogy a „hazájukban próféták” aránya az idő előrehaladtával folyamatosan csökken, s nem is kis mértékben: 41-ről 7%-ra!

„HAZÁJUKBAN PRÓFÉTÁK” ARÁNYA A WITTENBERGBEN FELAVATOTT MAGYARORSZÁGIAK KÖRÉBEN	
1560–1572	41%
1573–1589	24%
1590–1606	7%

A „próféta a saját hazájában” jelenség ugyanis nemcsak a földrajzi mobilitás ellenében hat, hanem indikátora lehet a hiányzó vagy lefékezett társadalmi mobilitásnak is.²⁴ Hiszen a társadalmilag és rokonilag beágyazott helybeliek a „gyüttmentekkel” szemben mindig természetes előnyt élveznek. Magyarországon és a vele szomszédos evangélikus egyházakban azonban a 16. században egy olyan utánpótlási modell alakult ki és gyökeresedett meg, mely biztosította a lelkész kar egészséges cserélődését és a „hazájukban próféták” ará-

²³ Tétényi Dániel esperes a püspöki szék üresedése idején (1612-ig) püspöki funkciókat is gyakorolt, majd később püspökjelölt is lett. ELEM I/3. 318.

²³ CSEPREGI, 2015. 1560 előtt az anyakönyv csak igen szórványosan és pontatlanul tartalmaz származási adatokat.

²⁴ GOODALE, 1999., PTASZYŃSKI, 2005.

nyát alacsony szinten tartotta.²⁵ Ennek hátterében már regionális szerveződésű közösségek törekvését sejthetjük. Ahogy egyes vidékeken a szuperintendens vette kezébe a feladatot, úgy másutt városszövetségek, lelkészi káptalanok vagy más egyházszervezetek foglalkoztak a papnevelés-papszerzés gondjával. Ebből a szempontból a dunántúli 2% a fent bemutatott wittenbergi számokhoz képest igen hízelgőnek tűnhet, pedig a különbség valószínűleg leginkább a forrásbázis különbözőségére vezethető vissza. A wittenbergi ordinációs kötetekbe bejegyzett életrajzok sokkal gazdagabbak idevágó adatokban, mint a dunántúliak aláírásai a Konkordia Könyv végén, melyek néha a származási helyet sem tüntetik föl. Vagyis többek között a szerény forrásadottság vezet a mobilitás tekintetében megnyugtatónak tűnő 2%-os eredményhez.

A proszopográfiai vizsgálat eredményei tehát a következőképpen foglалhatóak össze. A dunántúli lelkészek körében a vártnál kevesebb egyetemi fokozatot szerzett vagy egyetemre járt személyt találunk, de ez az arány még kedvezőtlenebb köztük a Magyarországon születettek körében. A lelkészi kar túlnyomó többsége a nyugat-dunántúli régióból származik, mégis felfedezhetők e mintán a földrajzi és a társadalmi mobilitás egyértelmű jelei. A vizsgált személyek *etnikai hovatartozása tekintetében a teljes mintában a németek relatív többsége figyelhető meg, míg a Konkordia Könyv aláírói között már a magyarok vannak abszolút többségben*. Mind a bővebb, mind a bővebb mérítésben találni horvát nyelvű prédikátorokat, mely eredmény fontos érvet szolgáltat a horvát reformációról folytatott vitához.

Az „Evangélikus lelkészek Magyarországon” kutatás 16. századi szakasza ugyan lezárult, de az eredmények egyelőre szándékosan olyan internetpublikációkban vannak közzétéve, melyek folyamatosan javíthatók és kiegészíthetők. Újabb adatokat, sőt újabb címszavá váló személyeket várhatunk a reformációs évforduló jegyében a Magyar Nemzeti Levéltár teljes állományában végzett darabszintű iratfeltáró kutatásból, melynek során 1570-ig minden személy- és helynevet lajstromoznak, majd adatbázisba foglalnak. További adatok forrása lehet ezen túl a kutatás jelenleg is tartó 17. századi szakasza, melynek során elsősorban retrospektív műfajú iratok (tanúkihallgatások, családi kalendáriumok) feldolgozása gazdagíthatja a 16. századi dunántúli evangélikus papságra vonatkozó ismereteinket.

---

²⁵ KAUFMANN, 2003., PTASZYŃSKI, 2010.

Felhasznált források és irodalom

- PAYR, 1910. = PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I.* Sopron, 1910.
- RMNy = BORSA Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. I–IV.* Bp., 1971–2012.
- RMSZ I. = P. VÁSÁRHELYI Judit – WIX Györgyné (szerk.): *Régi magyarországi szerzők. I. A kezdetektől 1700-ig.* Bp., 2008.
- THURY, 1907. = THURY Etele: Kis Bertalan és Musay Gergely dunántúli ág. hitv. ev. püspökök egyházlátogatási jegyzőkönyve. 1631–1654. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 6 (1907) 11–193.
- BERNÁT, 2012. = BERNÁT, Libor: The shaping of the Lutheran teaching profession and Lutheran families of teachers in the 16th and 17th centuries. *Journal of Pedagogy* 3 (2012) 101–116.
- BOSSERT, 1904–1905. = BOSSERT, Gustav: Die Liebestätigkeiten der evangelischen Kirche Württembergs für Österreich bis 1650. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 25 (1904) 375–391., 26 (1905) 2–26.
- BRUNNER, 1999. = BRUNNER, Walter: Westungarn als Zuflucht steirischer Glaubensflüchtlinge. In: REINGRABNER, Gustav – SCHLAG, Gerald (hrsg.): *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und katholische Reaktion im österreichisch-ungarischen Grenzraum“ und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und katholische Restauration“.* Eisenstadt, 1999. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102.) 107–129.
- CSEPREGI, 2015. = CSEPREGI Zoltán: Hálózatosság Közép-Európa reformációjában 1540–1610. A wittenbergi ordinációs anyakönyvek vizsgálata alapján. In: KÓNYA, Peter – KÓNYOVÁ, Annamária (szerk.): *Od reformácie po založenie cirkvi = A reformációtól egyházalapításig.* Prešov, 2015. 97–129.
- CSEPREGI, 2016. = CSEPREGI Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján. In: SZABÓ Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek.* Bp., 2016. 91–106.
- ELEM I/1–3. = CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610).* I/1–3. Bp., 2014–2016. <http://medit.lutheran.hu/site/kategoria/40> (A letöltés ideje: 2018. április 26.)
- FAZEKAS, 1993. = FAZEKAS István: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* 35 (1993) 101–131.

- FAZEKAS, 2006. = FAZEKAS István: Das Wirken katholischer Priester aus dem Alten Reich in der ungarischen Diözese Raab im 17. Jahrhundert. In: BAHLCKE, Joachim – LAMBRECHT, Karen – MANER, Hans-Christian (hrsg.): *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Leipzig, 2006. 489–506.
- FAZEKAS, 2011. = FAZEKAS István: Katolikus megújulás és reform kezdetei a győri egyházmegyében a 17. század első harmadáig. In: NEMES Gábor – VAJK Ádám (szerk.): „*In labore fructus*”. *Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.) 103–117.
- FIEDLER, 1959. = FIEDLER, Karl: *Pfarrer, Lehrer und Förderer der ev. Kirche A. u. H.B. im Burgenlande*. Eisenstadt, 1959. (Burgenländische Forschungen 40.)
- GOODALE, 1999. = GOODALE, Jay: Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. *Historische Anthropologie* 7 (1999) 197–211.
- KAUFMANN, 2003. = KAUFMANN, Thomas: The Clergy and the Theological Culture of the Age. The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: DIXON, C. Scott – SCHORN-SCHÜTTE, Luise (ed.): *The Protestant clergy of early modern Europe*. Basingstoke, 2003. 120–136.
- KISSNÉ BOGNÁR, 2004. = KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Bp., 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.)
- KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009. = KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt: *A Dunántúli református egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. 1526–1760*. Pápa, 2009. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések 10.)
- MONOK, 2017. = MONOK István: Die Pfarreien und ihre Bücher im Karpatenbecken in der Frühen Neuzeit. In: FERRARI, Camillo Michele – KÜMIN, Beat A. (hrsg.): *Pfarreien in der Vormoderne. Identität und Kultur im Niederkirchenwesen Europas*. Wiesbaden, 2017. 245–267.
- PAYR, 1916. = PAYR Sándor: Fláciánus lelkészek Magyarországon. *Theologiai Szaklap* 14 (1916) 1–40.
- PRICKLER, 1999. = PRICKLER, Harald: Beiträge zur evangelischen Presbyterologie des 16. und 17. Jahrhunderts auf den Batthyány-Besitzungen des heutigen Südburgenlandes. In: REINGRABNER, Gustav – SCHLAG, Gerald (hrsg.): *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und katholische Reaktion im österreichisch-ungarischen Grenzraum” und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und katholische Restauration”*. Eisenstadt, 1999. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102.) 39–94.

- PTASZYŃSKI, 2005. = PTASZYŃSKI, Maciej: Pietas i sapientia? Wykształcenie pastorów w Księstwach Zachodniopomorskich w latach 1560–1618. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 49 (2005) 35–61.
- PTASZYŃSKI, 2010. = PTASZYŃSKI, Maciej: „Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt kützel?“ Soziale Herkunft, Bildung und theologisches Selbstverständnis der evangelischen Geistlichkeit in den Herzogtümern Pommern. In: SCHORN-SCHÜTTE, Luise (Hrsg.): *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen gelehrten Bürgertums*. Berlin, 2010. (Wissenskultur und gesellschaftlicher Wandel 38.) 69–104.
- SZLAVIKOVSZKY, 2007. = SZLAVIKOVSZKY Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken. I. 1526–1918*. Bp., 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16.)
- SZÖGI, 2003. = SZÖGI László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788*. Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.)
- SZÖGI, 2011. = SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*. Bp., 2011. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.)
- VUGRINEC, 2000. = VUGRINEC, Jože (zost.): *Protestantizem – zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec)*. Murska Sobota, 2000.
- VD 16. = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. I–XXV*. Stuttgart, 1983–2000. <http://www.vd16.de> (A letöltés ideje: 2018. április 26.)

*Transdanubian preachers in the century of Reformation:
based on the first volume of the database of Lutheran parsons
(1522–1610)*

The Transdanubian Protestant Diocese around 1600 expanded to the region between the river Danube and lake Balaton, consisting of basically the territories of Sopron and Vas, together with congregations from Zala, Moson, Győr and Veszprém counties. *The Book of Concord* [Konkordia Könyv] is a unique source for the investigation, which contains the signatures of parsons and teachers. Most of the examined individuals were of local origins, coming from the Western Hungarian region, whereas the neighbouring provinces produced little supplies. Both geographical and social mobility are observable. Parsons administering the place of their birth or origin number merely 2%. Proportions of university attendees of the examined persons are 18%. Few it may seem, but that of with Hungarian origins, providing the bulk of the

Transdanubian parsons, are even less: a disappointing 5%. This phenomenon, however, should not be regarded as quality drawback, rather is a consequence of the flourishing regional system of schools. The investigation attempted to determine the parsons' ethnical affiliations by family names, their place of service and career. German ethnicity proved to be the relative majority in the sample of 300 individuals, whose number was also supported by field preachers, Flacians and refugees from Styria. Interestingly, if the scope of the investigation is restricted to the 133 signees of the Concordance Book related to the Nádasdy-demesnes, proportions shift round, Hungarians become the absolute majority. South Slavic origins overwhelmingly mean Croatians from Western Hungary. Apart from linguistically mixed settlements such as Rohonc, Szalónak, Németújvár, Németkeresztúr, Répcekőhalom, where sources suggest Croatian preachers, a separate village, Lövő also occurs, where exclusively preachers with Croatian family names served. This fact is a decisive argument in the dispute about Croatian Protestantism